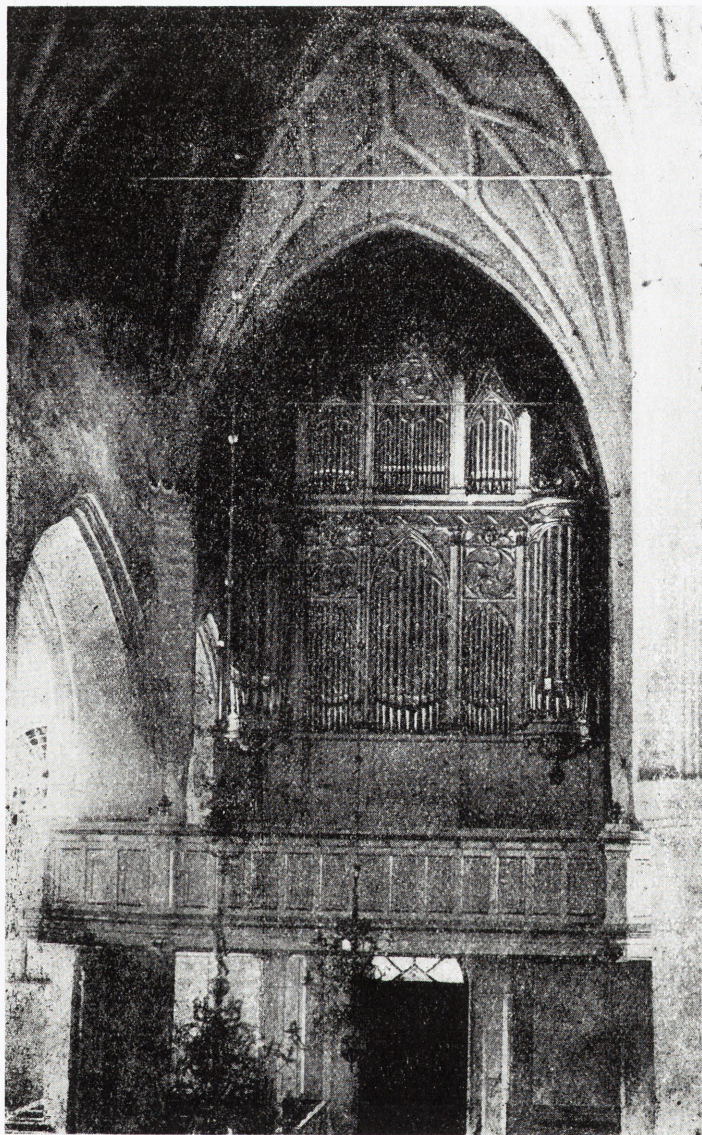

Romantikens orgel kring sekelskiftet

Materialet över den svenska 1800-talsorgeln är ännu ej så genomforskat, att några säkra vetenskapliga slutsatser kan tecknas om den men man får ändå en ganska klar bild av denna tids svenska orgelkonst under 1850-talet av de då på modet lysande Åkermanska och Setterquistska orglarna. Först några inledande ord om romantiken. Den börjar redan på 1840-talet och ger sig till känna i orgelarkitekturen med vackert artikulerade gotiserande detaljer, t. ex. i Hälsingborgs Mariakyrkas orgel från 1852. Men den kunde också visa sig i mera högresta fasader som i Bloms ritade orgelfasad till Åbo domkyrkas orgel, 1842. Vad man egentligen menar med romantikorgeln torde rättast vara den orgeltyp som kom i allmänt bruk under 1860-talet och räckte till början av 1900-talet, som just var den Åkermanska orgelns glansperiod. Man kan efter Oscar den I:s tid kalla den den Oscariska tidens orgel. Per Larsson Åkerman född 1826, avlade orgelbyggareexamen vid Kungl. Musikaliska Akademien i Stockholm 1850. Han samarbetade sedan någon tid med Gustaf Andersson i Stockholm tills han 1854 avreste till Tyskland, Belgien och Frankrike. Man känner honom även verksam i Spanien. I Brüssel blev han förtrogen med den samtida berömda orgelbyggarefirman Merklin och Schütze och i Paris med Cavaillé-Colls orglar. Återkommen till hemlandet 1857 blev han kompanjon med Gustaf Adolf Setterqvist i Strängnäs och det är från den tiden som man känner de första Åkermanska orglarnas existens. Efter 1860 började Åkerman egen rörelse i Stockholm medan Setterquist flyttade till Örebro. Senare på 1860-talet bildades firman Åkerman och Lund, då Åkerman ingått kompanjonsskap med C. J. Lund. Nu blev det som sagt en firma som på 1890-talet blev P. L. Åkerman och Lunds Nya Orgelfabriks Aktiebolag.

Vid mitten av förra århundradet blev det vanligt att svenska konstnärer avreste till utlandet främst till Paris för att studera målning och arkitektur. Den då ofta i klassiska former stelnade konsten sökte sig till naturliga nyskapande ideal. Inom orgelkonstens område, man får dock ej förbise P. Z. Strands och Gustaf Anderssons märkliga orgelbyggen under seklets förra del, blev det Åkerman som kom att tillföra svenskt orgelbygge betydande tekniska förbättringar och konstnärliga idéer. Han utgick från det gamla hantverksmässiga orgelbyggeriet. Han var liksom Setterquist noggrann med valet av träslag för sina orgelverk. Man ser ju ännu i de Åkermanska verken bevis härför av den ytterliga precision varmed han utförde såväl träpipor som luftlådor. Vid slutet av 1850-talet då orgelbygget som bäst pågick i Strängnäs domkyrka skriver dom-

kyrkoorganisten Direktor Musices Carl Ludvig Lindberg, domkyrkoorganist i Strängnäs och utgivare av en orgelhandbok 1866: "Genom sin orgelbyggareskicklighet, förvärvad både i fäderneslandet och utlandet står Åkerman långt framför alla våra andra svenska orgelbyggare, jag menar orgelbyggeridirektören Åkerman, hvilken jemte sin bolagsman Setterquist inkommit med kostnadsförslag till Orgverk i Kopparbergs kyrka. Denna firma, hvilken omkring ett år uppehållit sig i Strengnäs för att uppföra ett större orgverk i Domkyrkan, hvilket om ett år blir färdigt har nyligen avslutat en orgbyggnad om 20 stämmor i Munktorp. Vi ha icke sett eller hört en Orgel, jemngod med denna. Dagligen har jag tillfälle att på härvarande verkstad bese arbetet och det är en verklig njutning att se den ytterliga noggrannhet, smak och elegance som över allt är rådande. Mästarna till sin vandel i högsta grad ordentliga hafva icke i likhet med vissa andra orgelbyggare behof af ett dagligt kroglif, utan finnas alltid på verkstaden själva arbetande och uppmuntrande sina medarbetare. Åkerman, som för 5 à 6 år sedan aflade orgbyggareexamen i Mus. Akademien erhöll så väl i de theoretiska som praktiska ämnena högsta betyget, reste därefter på Statsanslag till utlandet neml. först till Cöln sedan till Brüssel. För 2 ½ år sedan återvände han till Sverige försedd med utmärkt vackra vitsord om sin orgbyggareskicklighet och en mängd nya för Svenska Orgbyggare ovärderliga uppfinningar och förbättringar. På grund af egen erfarenhet anser jag att ingen Svensk orgbyggare kan åstadkomma detsamma som firman Åkerman och Setterquist. Till och med de af direktörerne Manckell så högt vitsordade Danska orgbyggare, Marcus et Son (Marcussen och Son) hafva mycket att lära af Åkerman." Om orgelbyggare Lund tillägger han, "att han var skicklig och redbar men har icke tillegnat sig utlandets nyare uppfinningar och förbättringar i konsten. I intonering af Orgverk kan han så litet som någon annan svenska orgbyggare mäta sig med Åkerman." Åkerman ritade åtminstone till en del själv sina fasader och lät bygga dem vid fabriken. Hovarkitekten Åbom säger om Direktör Åkerman, att han var artist och ägde kunskap som arkitekt. Han influerades säkerligen av sin samtids berömda arkitekter bland dem F. W. Scholander som är bekant för sina sakralt medeltidsbetonade orgelfasader såsom Lidköpings kyrkas orgelfasad 1855, vidare av ovannämnde Johan Fredrik Åboms nyrenässansfasader med dekorativa gotiska inslag vackert företrädd i Lindesbergs kyrkas orgelfasad 1860. Orgelfasaden betraktades då både som ljudande och som blindfasad, ehuru de senare då blevo alltmer på modet. Fasaderna fordrade ur stilhistorisk synpunkt många gånger så många tureller och pipfält, att det blev omöjligt för orgelbyggaren att tekniskt inordna ljudande pipor i prospektet. Men det kunde också bero på orgelbyggaren, som hellre ville följa den tekniska uppställningen av piporna inne i verket. Presidenten och musikern, dåvarande organisten i Storkyrkan i Stockholm Erik Gabriel Rosén yttrar därom: "Att hela Fasaden i Orgverk nu

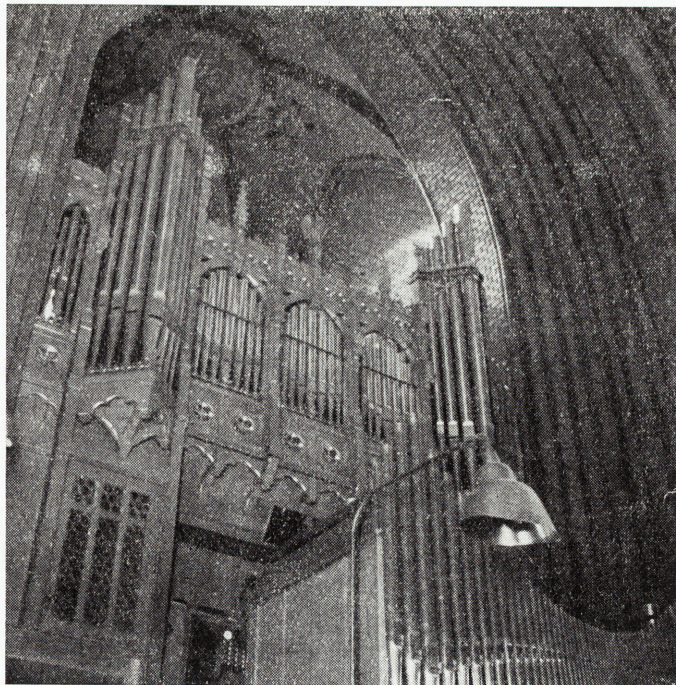

Stora Kopparbergs kyrka, Falun. Orgelfasad ritad av P. L. Åkerman och J. F. Åbom 1861.

göres med blindpipor har sin grund i ren lättja hos herrar orgbyggare till kostnad för församlingarna och utan nytta för orgverksljudet. Skälet hvarför så sker, är det att klavér- och Pedalregeringen blir lättare att verkställa, då alla pipor få ställas i en rad efter hvarandra hela skalan igenom och Väderlådorna kunna läggas både högre och lägre än för Fasadpiporna fordras. Orgbyggaren behöfver mindre tänka, mindre uträkna, då på Vällbrädet eller i Vällramen alla Vällar få gå i en rad, undan för undan. En dyr prydnad blir på detta sätt Fasadpiporna, emot då de nyttjades till Principal eller Octava allt efter som sig passade." Stora Kopparbergs kyrkas orgelfasad i Falun skulle av allt att döma enligt Åkerman varit ljudande åtminstone i sidoturellerna men organisten, musikkdirektör Lindholm i Falun yttrade sig mera kritiskt därom då han i en promemoria om Åkermans förslag till Orgelbyggnad den 14 januari 1860 skriver: "Principal 8-fot, grofva Oct. göres av träd, resten af orgmetall eller Orgeltenn ställes på Väderlådan och skall ega en blandning i godset av $\frac{3}{4}$ engl. tenn och $\frac{1}{4}$ bly för att bilda en god och varaktig metall."

Spelbordet var en nyhet som Åkerman hemförde från Frankrike. Han utgick från den gamla klaviaturen, manualen framme i orgelfasaden. En spelteknisk väsentlig nyhet var trampkopplen, nämligen "1:a koppel mellan 1:a och 2:a manualen (unison), 2:a koppel mellan Pedahl och manualens bas (pedalkoppel), 3:e koppel, Octavkoppel i Pedahlen hvarvid en tons nedtryckning dess octav samtidigt gifver an." Åkerman ställde gärna de större piporna utåt vardera sidan på väderlådan, de mindre inåt mitten. Han skilde sig därvidlag från det äldre bruket att ställa de största piporna mitt på lådan och de mindre i grupper åt sidorna. Det förändrade fasadstructuren som numera blev betonad av högre sidostående tureller medan plana fält kom att dominera fasadens mittparti. Ännu ser man detta bruk i senare verk av Åkerman och Lund, i Johannes kyrkas orgel i Stockholm 1891 samt Skeppsholmskyrkans orgel i Stockholm 1877. Första manualen stod i regel närmast innanför fasaden skild av en stämgång från pedalen innerst i verket; andra manualen låg en trappa upp i orgeln. Speltraktur och spelregering var den gamla mekaniska med abstraktur och vinkelmekanik ehuru moderniserad. Åkerman kom aldrig att använda pneumatisk spelregering som först infördes av C. J. Lund på 1880-talet om man undantager den pneumatiska maskinen, Barkermaskinen, som han lät ingå i sina verk som en viktig spelteknisk konstruktionsdel. Regulatorn blev han även initiativtagare till. Man vet att Åkerman även lät bygga mindre salongsorglar, för två manualer och pedal samt spelbord med utsökt vacker ornamentik.

Åkermans intonationskonst var berömd. Om denna kan sägas det samma som om Setterquists. Denne säger nämligen, "att en af gamla sortens orglar på 6 à 7 stämmor brukar i allmänhet vara lika stark som en som nu bygges på 10 stämmor. För att erhålla en nutida karaktäris-

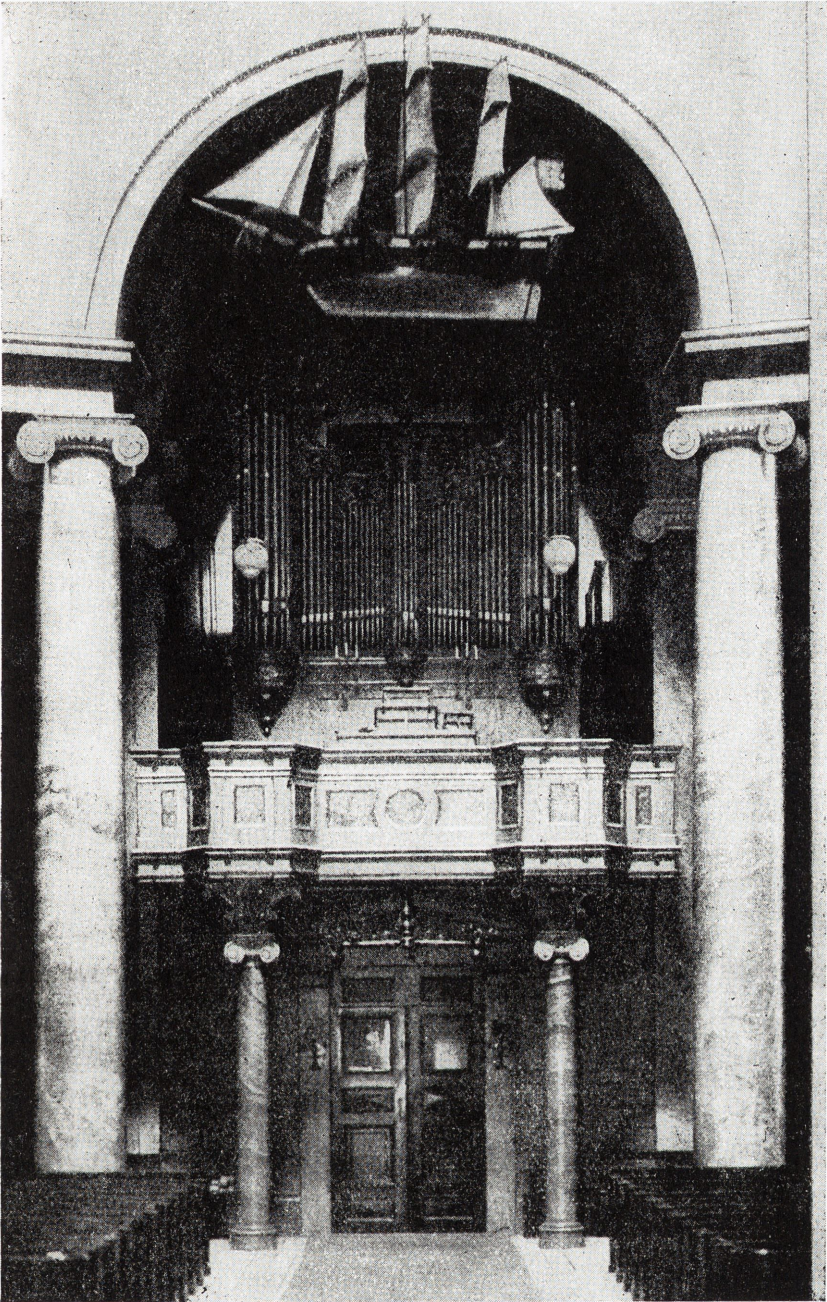

*Johannes kyrka, Stockholm. Orgelfasad ritad av Carl Möller.
1889. Ryggpositivet ritat av Erik Fant 1946.*

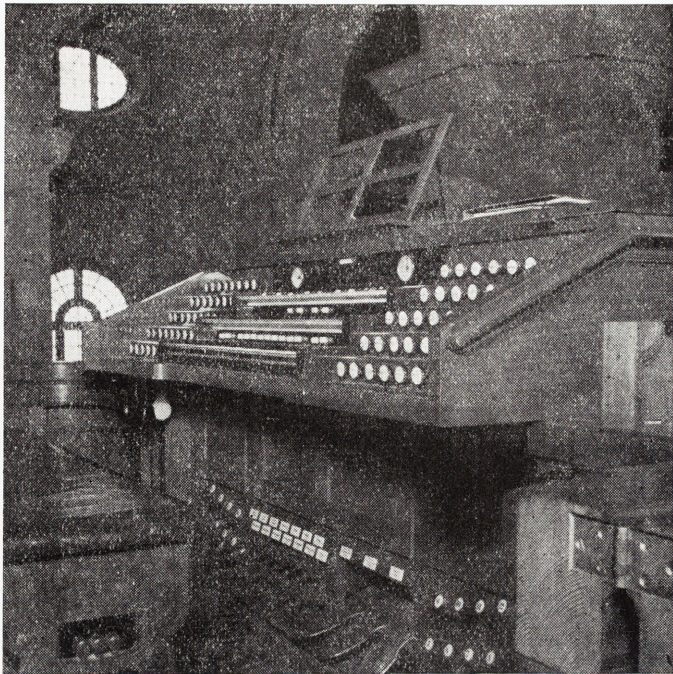
tisk mjuk och vacker intonation, så intonerar man nu betydligt svagare, då därigenom den rätta klangfärgen i hvarje stämma på ett synnerligen verkningsfullt sätt kan framträda." Under 1880- och 1890-talet var spelbordet allmänt i bruk. Som en fullständig utveckling av den Åkermanska clavérestolen, spelbordet må framhållas Gustav Vasakyrkans spelbord, Stockholm, först byggt av Åkerman och Lund 1905, tillbyggt av E. A. Setterquist och Son, Örebro 1915. Åkerman disponerade sina orglar för två manualer och pedal. Första manualen innehöll i regel den karaktäristiska 4-koriga Cornetten samt 3-korig Mixtur, den förra av relativt vid mensur, åtminstone två halvtoner vidare än Principalerna, som enligt hans normalmensur, som undersökningar visat, för grova C Principal 8' mäter ungefär 472 mm. omkrets. Bland aliquotstämmor brukade han Kvinta $2 \frac{2}{3}'$, Kvinta $5 \frac{1}{3}'$. Han kände även Tersen, "Terz $6 \frac{2}{5}'$ " men använde sig mera sällan av denna. Hans mensurer överensstämmer med Aristide Cavallé-Colls. Åkermans Cornette ingår ännu i original i Stora Kopparbergs kyrkas orgel i Falun från 1861. Den 4-koriga Cornetten kom sedermera att disponeras som 5-korig, benämnd "Grand Cornette".

Av de på 1860-talet på modet varande stämmorna tillhörde Gamba 8 fot "öfvre verket" (2:a manualen). Fugara 8 fot disponerades i 1:a manualen "enär dess intonation är något starkare". Basetthorn 8-fot kom att tillhöra 2:a manualen, hellre där ledande 8-fots-stämman än Salicional 8-fot "som till sin intonation är hög och sen, i sin karaktär nära besläktad med Gamba men slår ändå något starkare an än dessa". Flûte Harmonique ansågs som en ny stämman, den var "till namnet och caractären obekant och tillhör en mängd nu för tiden nya benämningar på Orgstämmor". Flûte octaviante var "äfvenledes ett nytt namn". Åkerman blev även berömd för sina vackra röststämmor, Euphone, Corno, (i Klara kyrkas orgel, Stockholm 1907 detsamma som den franska Trompette harmonique), Oboe, Fagott, Cor Anglais. Den Åkermanska Fagotten var en trängre mensurerad och svagare intonerad Bassun 16-fot. Pedalen disponerades från 32-fotsstämmor, däribland Undersats 32-fot, av 16-fotsstämmor Principal, Violon, Subbas, Quinta dessutom mäktiga röststämmor, Kontrabassun 32-fot och Bassun 16-fot.

Den första orgel Åkerman byggde efter sin återkomst till hemlandet 1857 var domkyrkoorgeln i Strängnäs, uppförd 1858—1860, bestående av 37 stämmor fördelade på två manualer och pedal. Nästan samtidigt bygger han i Jäder, där orgelfasaden ritades av församlingens klockare C. G. Österberg i klassiserande stil med gotisk öppning i mitten. I den redan omnämnda kyrkan i Munktorp, Västmanland byggdes orgel av Åkerman och Setterquist omkring 1859. Redan 1855 uppgjorde E. Ev. Rothstein "facade till nytt orgelverk med barriére med deckor samt Plan af localen hvarigenom orgelverket kommer att stå i kyrkans mellanskepp". Det är en vacker klassiserande fasad av rundbågade mittfält och höga sidotureller, krönt av en liten trekopplad grupp blindpipor, ornerad med palmetter och geometriska ornament. Spelbord avsågs ej, endast klaviatur framme i fasaden. 1860 påbörjade Åkerman orgeln i Stora Kopparbergs kyrka i Falun, som ännu till större delen är bevarad i den nu ombyggda orgeln av J. Magnusson, Göteborg 1920. Många av orgelns moderna stämmor får sin ressonans av äldre Åkermanska Principaler och den vackra Cornetten. Fasaden, bevarad i fragment ritades delvis av Åkerman själv men fullbordades av Åbom. Orgeln stod på den gamla västläktaren med höga sidotureller, plana gotiska fält och krönt av ett överstycke liknande ett retabel, målad i pelarfärg, vit oljefärg, rikt artikulerad och dekorerad av förgyllda fialer, korsblommor och trepass samt änglahuvud mot blå botten. Här byggdes ett verkligt spelbord. Det ritades visserligen först som en "spegel", klaviatur framme i fasaden. Han säger själv därom, "att den å orgelns framsida tecknade spegel samt andragsknappar bortfaller naturligtvis, då organisten placeras vid en särskild spelstol vänd mot altaret. Manualclavern av jaquaranda, andragsknappar med porcellinsbrickor, klaviatur och andragsregeringen förfärdigas med all omsorg, med lätt och angenäm rörelse." Stora Kopparbergskyrkans spelbord är ännu bevarat

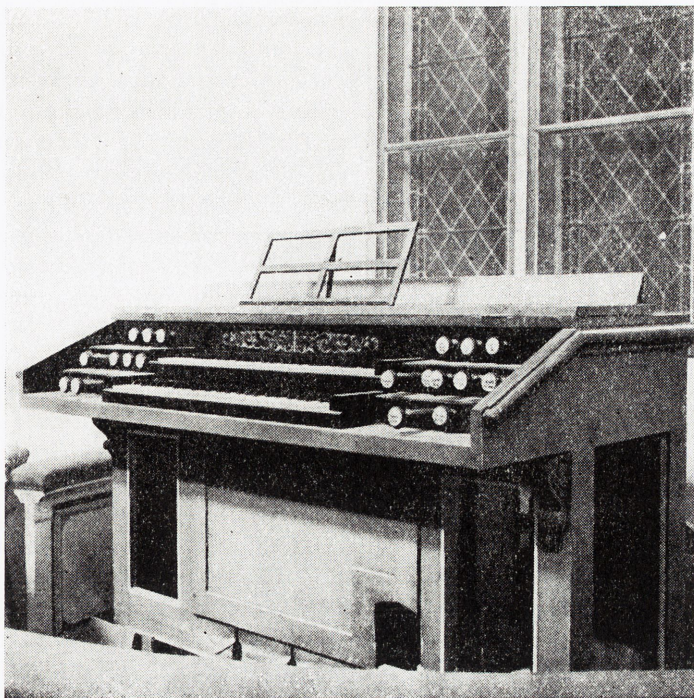

Skeppsholmskyrkan, Stockholm. Orgelfasad i fransk stilbällning, ritad av J. W. Hawerman 1877.

Gustav Vasakyrkan, Stockholm. Spelbord först av Åkerman och Lund 1905, ombyggt av E. A. Setterquist o. Son, Örebro 1915.

och Åkerman dokumenterade här sitt mästerstycke med en i metall inlagd dekorativ ranka. Ett liknande spelbord byggdes för Blasieholmskyrkans orgel i Stockholm, 1872. Andra orglar av honom på 1860-talet voro Svärta kyrkas i Södermanland 1862, Häverö kyrkas i Uppland 1863, Sundby kyrkas i Södermanland och Edsbro kyrkas i Uppland 1866, Nyköpings Allhelgonakyrka och Hållnäs kyrkas orgel i Uppland 1867. Orgelfasaden i Hållnäs ehuru ombyggd visar samma ornamentik som Stora Kopparbergskyrkans i Falun 1861. 1870-talets främsta skapelse av Åkerman är Uppsala domkyrkas orgel, byggd 1870 omfattande 50 stämmor fördelade på tre manualer och pedal. Den ståtliga orgelfasaden reser sig i domkyrkans västkor som en praktfull gotisk katedralfasad. Före sin död 1876 påbörjade Åkerman orgeln i Rättviks kyrka av 24 stämmor fördelade på två manualer och pedal. Fasaden är hållen nyrenässans. Orgeln fullbordades först 1879 av C. J. Lund. Ett protokoll 1876 säger: "Beslöt att antaga det kostnadsförslag till Orgel, som aflidne Direktör Åkerman 9 sistl. Dec. för Rättviks kyrka uppgjort och hvarefter orgelbyggaren

Stora Kopparbergs kyrka, Falun. Clavérstol, spelbord av P. L. Åkerman 1861.

C. J. Lund i Stockholm i brev förklarar sig benägen uppsätta orgel 1878.” Man hann emellertid upprätta kontrakt redan med Åkerman den 3 september 1876. Några år efter hans död 1876 fullbordades hans systerorgel till Uppsala domkyrkas, orgeln för Stockholms Storkyrka 1878 bestående av 50 stämmor fördelade på tre manualer och pedal. Den kom att byggas inom den gamla fasaden ritad av Serén till Olof Schwans orgel på 1790-talet.

Efter Åkermans död står numera Åkerman och Lunds orglar som ett vittnesbörd över den store orgelbyggaren. Orgelfasader byggdes både i medeltidsgotik, renässans, barock, ja t. o. m. rococo-stilar. Synnerligen vacker är Skeppsholmskyrkans orgelfasad i Stockholm i 1870-tals-roccoco ritad av J. W. Hawerman 1877 i fransk stilhållning med högre sidotureller samt en lägre mitturell, ornerad av akantus och palmetter samt förgyllda bevingade änglahuvud. Mellan 1886 och 1905 byggdes åtskilliga nygotiska fasader. Ännu orörd från denna tid är Johannes kyrkas orgelfasad i Stockholm 1889 i nygotik med fritt inkomponerade renässansornament, ljudande i sidoturellerna. Orgeln bestod då av 31 stäm-

mor. Orgeln tillbyggd av Åkerman och Lund 1946 till 55 stämmor fördelade på fyra manualer och pedal, 1:a manualen arrangerad som Ryggpositiv. Orgeln står högt uppe på orgelemporen under kyrkans ståtliga gotiska arkad i väster med ett dekorativt rosettfönster bakom fasaden. Orgelfasaden liksom kyrkan ritades av Carl Möller 1889, är franskt betonad av sin västinteriör och förefaller vara influerad av Cavaillé-Colls orgel i Saint-Clotilde i Paris på 1850-talet. En samtida målning av J. Rongier av Caesar Franck vid spelbordet visar spelbordet sådant det återkom i den nationella romantikens svenska orgel på 1800-talets senare del, en klavérestol inne i en alkov under fasaden alldeles som i Johannes kyrka 1889. I Visby domkyrka byggdes en nygotisk "stumfacade" 1891 (den nuvarande orgeln byggd av Mårtenssons orgelbyggeri i Lund, 1948), fördelad på fyra manualer och kororgel. I Västerås domkyrka uppförde Aug. Lindegren 1893 i södra sidoskeppen en bred nygotisk fasad påminnande om en gotikfasad i en sydtysk hallkyrka. 1895 ritade samme arkitekt den barockbetonade fasaden till Hudiksvalls kyrka (orgeln byggd av E. A. Setterquist och Son). Till den Setterquistiska orgeln i Kristine kyrka i Falun 1905 ritade ovannämnde Carl Möller ett blint ryggpositiv framme på läktarbarriären. I Gustav Vasakyrkan i Stockholm ritade ovannämnde Aug. Lindegren orgelfasaden till Åkerman och Lunds dåvarande orgel, som efter ombyggnaden 1915 av E. A. Setterquist och Son omfattar 76 stämmor fördelade på tre manualer och pedal. Den välljudande orgeln domineras av mixturer, "Plein Jeux", Mixtur-3-kor., Tertian-2-kor. Orgelns franska grunddisposition karaktäriseras på ett förträffligt sätt av den katedralmässiga 32-fotstonen av pedalens genomförda aliquoter, Quinta $10 \frac{2}{3}'$, Quinta $5 \frac{1}{3}'$, Ters $3 \frac{1}{5}'$, Septima $2 \frac{2}{7}'$, dessutom Pedalmixtur 4-kor. En äkta ålderdomlig Åkermansk orgelton dominerar orgelns 32-fots- och 16-fotsstämmor av pedalens Subbas $16'$, Violon $16'$, Quinta $10 \frac{2}{3}'$. Orgelfasaden återspeglar en pompös och praktfull orgelfasad från 1600- och 1700-talet med rika förgyllningar omkring blänkande tureller och pipfält. Man kommer att tänka på orgeln i Saint-Roche i Paris. Man måste där liksom i Gustav Vasakyrkan "admire le buffet en la magnifique elegance".

Bertil Wester, Fil. dr.